

« بررسی نقش دین در هویت انسان »

عباس جلیلی^۱

کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه پیام نور، ایران

مونس ارجمندی^۲

کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه پیام نور، ایران

چکیده:

در جهان معاصر که بشر با سیری وصف ناپذیر از جامعه صنعتی به فراصنعتی پا نهاده، متاسفانه در بحث هویت و همچنین مباحث اخلاقی و ارزشی سیر قهقرایی پیدا کرده، به طوری که زمینه ظهور و بروز انواع نگرانی ها، ناآرامی های روانی، اجتماعی و... را در پی داشته و تنها راه چاره انسان از در امان ماندن از این عوارض، این است که گمشده اساسی خود، که همان معنویت و هویت دینی است را هر چه زودتر بیابد به هویت حقیقی خویش پی ببرد. در این مقاله به تعریف و تبیین هویت، هویت دینی و ارکان سازنده آن و همچنین به نقش و کارکرد دین در شکل گیری هویت فردی و اجتماعی پرداخته و ابعاد مختلف آن را مورد ارزیابی قرار خواهیم داد. روش ما نیز در این تحقیق با توجه به ماهیت موضوع روش توصیفی-تحلیلی می باشد. واژگان کلیدی: هویت، دین، هویت دینی، هویت فردی، هویت اجتماعی.

Abstract

In the contemporary world the man of garlic Indescribable From industrial to post-industrial society has progressed, Unfortunately, the identity and moral issues and values Regression procedures found, The lead emergence of a variety of concerns Unrest psychological, social, etc. and the only way to avoid these complications in human It lost its core, the same spirituality and religious identity The sooner found you realize his true identity. In this article, we define identity, religious identity and its constituent elements and also the role and function of religion in the formation of individual and social identity and its dimensions will be evaluated. Our approach in this research is descriptive and analytical method with respect to the merits.

Key words: Identity, religion, religious identity, personal identity, social identity

1- نویسنده مسئول: عباس جلیلی abbas_jalili2002@yahoo.com

2- moness.arjomandi@yahoo.com

مقدمه:

دین مانند سایر عناصر سازنده هویتی در تعریف هویت افراد و هویت جوامع نقش ارزنده ای دارد و همواره به عنوان معیاری در مطالعات انسان شناسی مورد بحث و بررسی قرار می گیرد.

برای تبیین و توضیح این موضوع باید دو نکته و موضوع را مورد توجه قرار داد. موضوع اول مربوط به سهم دین در ایفای نقش در هویت افراد و برگزیده شدن دین به عنوان سهمی از هویت است. به عبارت دیگر سؤال این است که دین چه اندازه می تواند به عنوان مؤلفه سازنده هویتی مورد انتخاب افراد قرار گیرد؟

سؤال و نکته دوم این است که دین چه نقشی در تعریف افراد از هویت آنها دارد. در پاسخ به سؤال اول ممکن است متوجه این نکته شویم که اگر چه دین به عنوان مؤلفه سازنده هویت مطرح است ولی ممکن است از سوی افراد به عنوان مؤلفه اصلی سازنده هویتی مورد نظر نباشد. البته این موضوع در میان افراد و جوامع گوناگون متغیر است. اما در پیکره ی جوامع دینی و خصوصا اسلامی همواره به عنوان عامل اساسی هویت سازی اسنانها مورد توجه و تاکید است.

در پاسخ به سؤال دوم باید در نظر داشت که دین نقش بسیار مهم و زیادی را برای تعریف افراد از هویت خودشان ایفا می کند.

این نکته نیز باید مورد توجه قرار گیرد که تبیین و تعیین جایگاه عناصر سازنده هویتی در تعریف هویت افراد کار سهل و آسانی نیست. به عنوان مثال تعیین حدود میان عنصر ملیت و عنصر دین در تعریف هویت افراد کار دشواری است. اما به هر روی دین در دنیای کنونی نقشی در هویت افراد و جوامع بازی می کند و در این مسأله تردیدی وجود ندارد.

مسائل تحقیق:

این تحقیق قصد دارد به این سوالات اساسی پاسخ گوید:

1- مهمترین پرسشی که در این مقاله در صدد پاسخگویی به آن هستیم آن است که موضع دین در قبال مقوله ی «هویت» چیست؟

2- سوال دیگری که این تحقیق قصد پاسخگویی آن را دارد این است که نقش دین در چه ابعادی از هویت قابل بررسی است؟

3- پرسش دیگر آن است که آیا نقش دین در هویت سازی انسان در ابعاد مختلف آن قابل استفاده در دنیای صنعتی و مدرن امروز هست؟

ضرورت بحث:

یکی از بحران های عصر کنونی، احساس پوچی و سرگردانی و بی هدفی است؛ به همین دلیل جنگ و خونریزی در جهان، هر روز افزایش می یابد.

مرحوم علامه محمد تقی جعفری در کتاب «بن بست امروز بشر» می گوید: «به یاد دارم این مسأله را با یکی از انسان های دلسوز که از عواطف انسانی برخوردار و عمری را در فکر دفاع از آزادی های معقول و حقوق انسان ها سپری کرده بود، مطرح کردم. او با استناد به از دست رفتن هویت انسانی و ارزش های والای انسان گفت: بگذار این

زمین که فقط به صورت زرادخانه (برای انباشتن سلاح بیشتر) و قهوه‌خانه عیش و عشرت و پوچ‌گرایی و مبارزه با هر گونه عظمت‌های انسانی در آمده است، هر چه زودتر از بین برود! (جعفری تبریزی، ۱۳۷۸، ۵۹)

در هویت دینی، آنچه انسان را از پوچی خارج می‌کند جهان بینی الهی است. انسان دارای عطشی است که فقط با پیمودن راه خدا و رسیدن به وصال خدا فرو می‌نشیند. مذهب به آدمها ارزش می‌دهد. قصد دارد آنها را از تهی بودن و بی‌هدفی و پوچی برهاند. ای انسان، تو گمان می‌بری که موجودی ناتوان و ضعیف هستی، در حالی که نظام بزرگ جهان هستی در تو پنهان است؟!

دین الهی، بعد از این که برای انسان‌ها ارزش قائل می‌شود، دیدگاه روشنی را هم تبیین می‌کند و آن این است که: هدف زندگی، تکامل است و تکامل، صورت نمی‌گیرد مگر با نزدیک شدن به پروردگار که آن هم با تقوا و عمل صالح امکان پذیر است. به همین دلیل، انسان می‌داند که کیست، از کجا آمده، در کجاست و به کجا می‌رود. لذا یکی از آثار مهم هویت دینی، هدفمند کردن انسان‌هاست. در کنار آن باید مطرح کنیم که یکی از مشکلات عصر کنونی، فشارهای روانی است که بعضی از آن، به عنوان طاعون قرن یاد می‌کنند که به طور کلی می‌توانیم بگوییم که بررسی‌های انجام شده نشانگر آن است که عمل به تعالیم دین، در کاهش اضطراب، فشار روانی، افسردگی و بحران‌های شخصیتی، بسیار مؤثر است.^۳ پس چه چیز بهتر از دین و چه هویتی کارگشتر از هویت دینی؟

پیشینه ی بحث:

در قرون اخیر هر چند مطالعات بسیار چشم گیر و گسترده ای، به ویژه در سطح محافل آکادمیک غرب در ارتباط با دین و تجربه و تفکر دینی صورت پذیرفته است، در عین حال، این مطالعات به ندرت به مساله اساسی هویت و دین اشاره دارد، اگر نگوئیم اصلا به این نکته مهم توجه نکرده است. داده ها و پردازش های منتج از این مطالعات، اگر دین را از صحنه زندگی و فرهنگ مردم خارج نساخته باشد به سختی آن را نقش آفرین و صاحب اثر در صحنه مزبور دانسته است. اساسا دین و هویت در غرب از دریچه های مردم شناسانه فلسفی، روان شناختی، جامعه شناختی، تاریخی و تربیتی مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است.

شاید بتوان اثر فیلسوف روان شناس و متفکر طبیعت گرایی چون ویلیام جیمز در زمینه گوناگونی تجربه دینی؛ تحقیق کلامی - عرفانی فیلسوف و محقق چون رودلف اتو در مورد نظریه عالم قدس؛ و مطالعه روان شناسانه انسان گرای معاصر چون ابراهام مزلو در زمینه ادیان، ارزش ها و تجارب عالی را از جمله مطالعات دین شناسانه ای دانست که در آن ها عینیت دین در جامعه و فرهنگ و نهایتا هویت مردم اصلا و یا چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

از میان رویکردهائی، که در زمینه دین شناسی مورد توجه صاحب نظران غربی بوده است، روان شناسی دین غالبا به مطالعه آرا و عقاید دینی در راستای ساختار شخصیت فرد می پردازد، درحالی که، جامعه شناسی دین عملکردهای دین و ارتباط تعاملی دین را با سایر مؤسسات و نهادهای اجتماعی مورد بررسی و مطالعه قرار می دهد. گسترش دین، همچنین ساختار پدیدارشناسانه دین و ارتباط آن با هویت انسانها از عمده مسائل مربوط به تاریخ دین به شمار می رود.

^۳ -ر.ک: مقالات اولین همایش دین و بهداشت روانی.

پیشینه بحث پیرامون آثار هویت شناسانه ی باورداشت ها و اعمال دینی به قدمت بحث از خود دین باز می گردد. ماکیاولی از صاحب نظران قرن شانزدهم میلادی در خطابه ها و گفتارهای خود به تحلیل عملکرد مسیحیت می پردازد و به تاثیر قابل ملاحظه ای که این دین در عرصه زندگی فرهنگی و اجتماعی مردم داشته اشاره می کند. در پی آن، متفکرینی چون اسپینوزا، مونتسکیو، روسو و کامت به بررسی و تحلیل اهمیت نقش سیاسی تعهد دینی و مسائل مربوط به تاثیر دین بر اخلاق شخصی و هویت اجتماعی پرداختند. به نظرمی رسد ماکس وبر از معدود کسانی باشد که بیش از هر کسی دیگر، بر ارتباط تعاملی دین و جامعه تاکید ورزیده است. از همه بیش تر تز او پیرامون تاثیر سیستم اخلاقی پروتستانت بر پیدایش و ظهور جامعه مدرن چنین ارتباطی را روشن می سازد.

از سویی دیگر علی رغم مطالعاتی که در جهان اسلام و غرب پیرامون دین و تاثیر عنصر دینی در ساختار زندگی فردی و اجتماعی و نقش هویت سازی آن به عمل آمده است، هنوز جای بحث جامع در این ارتباط خالی به نظر می رسد. نظری اجمالی به تحلیل زبان دین کافی است تا ما را متوجه حضور و نفوذ عناصری از دین در عرصه ی هویت فردی و اجتماعی گرداند. اعمال و آیین و گفتار مذهبی هر کدام زبان خاص را دارد و بر حسب مفاهیم و برداشت های ویژه ای مورد التفات پیروان متعهد و معتقد به یک مذهب قرار می گیرد. از آن فراتر، حتی افرادی که چندان اعتقاد و التزامی به مضامین و اعمال دینی از خود نشان نمی دهند، باز هم از کاربرد فراوان زبان دین توسط اهل دین تاثیر می پذیرند.

روش تحقیق:

به طور کلی منظور از روش تحقیق و پژوهش، ارائه مهارت ها و تجربه هایی است که دستیابی به هدف را آسان تر و عملی تر می سازد و با صرف وقت کمتر، نتایج بیشتری به دست می آید. این نکته، در کلیه روش ها مطرح است. روش ما نیز در این تحقیق با توجه به ماهیت موضوع روش توصیفی-تحلیلی بوده است. از سویی دیگر شیوه ی جمع آوری و استخراج اطلاعات بر اساس شیوه ی کتابخانه ای بوده است. بدین صورت که ابتدا سعی شده است با رجوع به منابع و آثار دسته اول و مقالات و مجلات ادبی و اینترنت، مواد اولیه ی تحقیق به صورت فیش جمع آوری شود. سپس به دسته بندی و ویرایش مواد جمع آوری شده بر اساس جدول فصول پرداخته شده است

بحث و بررسی:

۱- هویت:

الف: مفهوم هویت:

در فرهنگ معین آمده است: هویت یعنی ذات باری تعالی، هستی، وجود، آنچه موجب شناسایی شخص باشد. (معین، 1378، 5228)

در فرهنگ عمید چنین تعریف شده است: هویت یعنی حقیقت شی یا شخصی که مشتمل بر صفات جوهری او باشد. هویت در لغت به معنای شخصیت، ذات، هستی، وجود و منسوب به هو می باشد. (عمید، 1374، 1265)

بنابراین هویت عبارت است از مجموعه ویژگیها، شناسه ها و الگوهای رفتاری اکتسابی که فرد، قوم، ملت و تمدنی را از دیگر اقوام، ملل و تمدنها متمایز می سازد.

ب: سابقه پیدایش هویت:

مسئله هویت بطور عام یک مفهوم فراگیر است که عمری برابر با عمر بشریت و تمدن دارد. در این معنا زمانی که اولین گروه‌های انسانی به دور یک محور متشکل از مجموع عناصر و مؤلفه‌هایی چون قومیت، نژاد، زبان و دین گرد آمدند، صاحب هویتی شدند که با افراد دیگری در جغرافیایی دیگر متفاوت بود. (میرمحمدی، 1383، 171)

بر خلاف دیدگاه ساختارگرایانی که می‌کوشند هویت را امری طبیعی و ثابت نشان دهند، باید گفت که هویت امری تاریخی و محتمل است. این پدیده همانند بسیاری چیزهای دیگر، محصول «زمان و تصادف» است و توسط منطق یا اصلی فراتاریخی تعیین نمی‌شود. (گل محمدی، 1381، 225)

ج: عناصر سازنده ی هویت:

مسئله ی هویت مسئله ی پیچیده‌ای است؛ یکی به این دلیل که موضوعی کاملاً شخصی است و شاید بتوان گفت شخصی‌ترین موضوع برای هر فرد، هویت او می‌باشد. از طرف دیگر ما می‌بینیم که منابع اجتماعی و عناصر و عوامل فوق فردی هم در تشکیل هویت بسیار مهم هستند.

این عوامل به طور کلی شامل: 1- جهان‌بینی 2- دین 3- فرهنگ می باشد. (میرمحمدی، 1383، 49)

در این مقاله به طور اخص به عامل دین به عنوان یکی از مهمترین عوامل هویت ساز خواهیم پرداخت.

* هویت دینی:

الف: مفهوم دین:

دین (Religion) در لغت به معنای جزا، حساب، طاعت، ورع، سلطه و قهر و غلبه، و نیز به معنای شریعت و آیین است. (ابن منظور، 1408، ج4، 460)

اصطلاح دین دارای یک معنای واحد که مورد قبول همه باشد نیست بلکه پدیدار-های متعدد فراوانی تحت نام دین گرد می‌آیند که به گونه‌ای با هم ارتباط دارند. (هادوی مقدم، 1377، 382)

اما دین در تعبیر قرآنی مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی است که برای اداره جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد. گاهی همه این مجموعه حق، و گاهی باطل و گاهی مخلوطی از حق و باطل است. اگر مجموعه ی حق باشد دین حق و در غیر اینصورت آن را دین باطل و یا مخلوطی از حق و باطل می‌نامند. (جوادی آملی، 1372، 93)

بنابراین دین حق عبارتست از آیینی که دارای عقاید درست و مطابق با واقع بوده و رفتارهایی را مورد توصیه و تأکید قرار دهد که از ضمانت کافی برای صحت و اعتبار برخوردار باشد. (مصباح یزدی، 1377، 11)

ب: دین و هویت انسانی:

دین در تمدن بشری و هویت‌بخشی به انسان و جامعه ی انسانی نقشی اساسی دارد. هرچند دین نیز مانند زبان، نژاد و... شاخه‌ای از فرهنگ است ولی می‌توان، دین را اولین منبع هویت‌بخشی یک جامعه محسوب نمود. در میان عناصری که هویت یک جامعه را از جامعه‌ای دیگر تمایز می‌بخشند، دین یکی از مهم‌ترین عناصر است. (منصورنژاد، 1385، 31)

بر کسی پوشیده نیست که انسان فطرتاً خداجو آفریده شده است و میل و گرایش باطنی به خدا دارد.

به عبارتی از آموزه های ذاتی مختص انسان که تعبیر به فطرت می شود در سه بعد معرفتی و شناختی، گرایشی (حس مذهبی) و توانشی به ترتیب در انسان حس خدایابی و میل به خداگرایی و توانایی قرب الی الله وجود دارد که در نهاد آدمی به ودیعه گذاشته شده است. چنان که خداوند در قرآن کریم خطاب به پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «فذكر إنما أنت مذكر . لست عليهم بمسيطر» (غاشیة/21) ای پیامبر، یادآوری کن که تو تنها یادآوری. و بر آنها مسلط نیستی.

این آیه صریحاً بیان می کند که انسان فطرتاً خداجوست و هویت هر فردی با دین و اعتقاد به خدا آمیخته است . البته این امر به صورت بالقوه بوده و نیاز به شکوفایی و فعلیت دارد، همانطور که بین خودشناسی و خداشناسی ملازمه وجود دارد، بین خود فراموشی و خدا فراموشی هم ملازمه هست و این حکایت از شناخت فطری و علم حضوری به خداست. به عبارتی دیگر هویت دینی که ریشه در فطرت آدمی دارد، می تواند با تکوین و شکوفایی آن پیامدهای مثبتی در حوزه ی فردی و اجتماعی به دنبال داشته باشد، از جمله احساس تعهد و مسئولیت در قبال ارزش ها و باورها، هدفمندی و جهت دهی فرد و جامعه که خود این امر بازخوردهای مثبت و اثر بخش خویش را در عرصه های مختلف فردی (هویت دینی به عنوان مکتب خودسازی و انسان سازی) و اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی شفافیت و نمود می بخشد.

از این رو می توان نقش دین را در دو بعد اساسی هویت انسان یعنی (هویت فردی و هویت اجتماعی) مورد بررسی قرار داد.

ج: ارکان هویت دینی:

1- ارکان اعتقادی

الف: اعتقاد به خدا:

انسان از سپیده دم تاریخ تاکنون، به حکم فطرت پاک خدادادی، اعتقاد به خدا را به عنوان اساسی ترین باور دینی در نهاد خود داشته است. «افضل الاعمال العلم بالله» (محمدی ری شهری، 1377، ج 3، 1887) برترین اعمال شناخت خداوند است.

ب: اعتقاد به معاد:

از شاخصه های مهم اعتقادی هویت دینی، اعتقاد به معاد است عدالت و حکمت الهی ایجاب می کند که انسان در جهان دیگری به پاداش و کیفر کامل خود برسد. در آیات مختلفی به لزوم اعتقاد به معاد اشاره شده است: «و ان الذین لا يؤمنون بالاخره اعتدنا لهم عذابا.» (اسراء/11) کسانی که به معاد اعتقادی ندارند، برای آنان عذابی دردناک آماده کرده ایم.

ج: اعتقاد به پیامبر خاتم:

انسان در جهان بینی الهی، قابلیت تکامل معنوی را داراست؛ اما به تنهایی قادر نیست راه را طی کند، از این رو خداوند متعال پیامبرانی را برانگیخت تا راه روشن هدایت را فرا روی انسان قرار دهند. در آیات متعددی بر ضرورت شناخت و اعتقاد به نبوت پیامبر اسلام (ص) اشاره شده است. «ءامن الرسول بما انزل الله من ربه و المؤمنون كل ءامن بالله و ملائکته و کتبه و رسله.» (بقره/286)

پیامبر به آنچه از جانب خداوند نازل شده ایمان دارد، و مؤمنان همگی به خدا و ملائکه و کتابهای آسمانی و پیامبران او ایمان دارند.

د: اعتقاد به ائمه معصومین:

امامت همواره به عنوان مهمترین شاخص مذهب تشیع در طول تاریخ اسلام، مطرح بوده است اهل بیت بارها در کلام رسول خدا(ص) به کشتی نوح تعبیر شده اند: که هرکس بر آن سوار شد نجات یابد و هرکس از آن فاصله گیرد هلاک گردد.»(مجلسی، 1382، ج 23، 124)

2. ارکان اخلاقی و عملی

ایمان در صورتی می تواند به رشد و تکامل خود ادامه دهد که با عقل همراهی کند در واقع عقل موهبتی الهی و نوری رحمانی از نطفه الهی است که پیامبر درونی انسان شمرده می شود که انسان به واسطه آن راه زندگی را می یابد. حضرت علی(ع) می فرماید: «العقل رسول الحق»(آمدی، 1360، ج 1، 70) عقل سفیر حق است.

امام علی(ع) عقل را منشأ همه فضیلتها می داند: «عقل مایه فضیلت انسان است.»(همان، 65) «عقل سرچشمه خیر و نیکی است.»(همان، 173)

این فضائل هم شامل، ملکات اخلاقی و هم دربرگیرنده اعمال اخلاقی می باشد ویژگی و خصوصیات اخلاقی و عملی یک نمونه شخصیتی که هویت دینی او به تثبیت رسیده، طبق فرموده پیامبر(ص) عبارتند از: حلم، علم، رشد، عفاف، صیانت، حیا، متانت، مداومت، برکار خیر، نفرت داشتن از شر و پیروی از پند دهنده خیرخواه(الحرانی، 1363، 18) که اینها همگی برخاسته از عقل است و هرکدام از این صفتها خود صفت های دیگری را نیز در پی دارد.

3- نقش دین در هویت فردی و اجتماعی:

الف: نقش دین در هویت فردی انسان :

- پاسخ به پرسش های بنیادین انسانها:

پاسخگویی به پرسشهای اساسی و بنیادین انسانها یکی از دستاوردهای اساسی دین است، این که من کیستم؟ و به کجا آمده ام؟ و آمدنم بهره چه بود؟ و ... وقتی پاسخ داده می شود که انسان این هویت را در خود پروراند باشد و گرنه فردی که دچار بحران هویت دینی شده و با این گونه پرسشهای بنیادین و هستی شناسانه کنار نیامده به اعتقاد سورنکی کیگارد، فیلسوف اگزیستانسیالیسم، دچار دلهره و اضطراب وجودی می شود و برای فرار از این دلهره و اضطراب، چنین پرسش هایی را در اعماق وجود خود غرق می کند یا آن ها را به استهاله کشانده و بی پاسخ رها می سازد.(نقیب زاده، 1375، 249-251)

- جهت دهی به زندگی فردی و به نوعی ارزش نهادن بدان؛

عقل در صورتی سود و زیان اشیا را درک می کند که آنها را تجربه و آزمایش کرده باشد و آزمون و تجربه نیز نیازمند گذشت زمان های طولانی و تحمل زیان های فراوان است.

فایده بعثت این است که انسان طبق رهنمود وحی، اشیا نافع و ضار را می شناسد بدون اینکه خطر و ضرری متوجه او باشد.(فنائی، 1375، 41-47)

علم و فن آوری و بهره های مادی آن از ارضای نیاز های فطری و معنوی انسان عاجزند، همین امر سبب روی آوردن بسیاری به دین شده است.

انسان معاصر با وجود برخورداری از دانش تجربی و عقل، آن را برای هدایت اخلاقی و معنوی و پاسخگویی به نیاز فطری خود ناکافی می بیند، از اینرو جمع کثیری از نسل جدید اندیشه وران غربی اعتراف کرده اند که «ماره گم کردگانی هستیم که ورای خود و آرای ضعیف خود در جستجوی کانون هایی هستیم که رفتار و اندیشه ما را به سلاح اخلاق و معنویت مجهز سازد» (ساجدی، 1378، 109)

احراز هویت دینی برای افراد جامعه و به خصوص نسل جوان، به منزله تقویت روحیه امیدواری و نشاط برای آینده ای بهتر است. زیرا از جلوه های دین مبین اسلام، انتظار حکومت جهانی حضرت مهدی (علیه السلام) است، نسلی که منتظر است در حقیقت به فردایی امیدوار می باشد که به مراتب بهتر از امروز است. علاوه بر این قومی که انتظار مصلحتی را می کشند باید صالح باشند.

امام خمینی (ره) در معرفی یکی از ترفندهای جهان استکبار می فرماید: از توطئه های مهمی که در قرن اخیر خصوصا در دهه های معاصر به ویژه پس از پیروزی انقلاب، آشکارا به چشم می خورد، تبلیغات دامنه دار با ابعاد مختلف برای مایوس نمودن ملت ها، به خصوص ملت فداکار ایران، از اسلام است. گاهی ناشیانه و با صراحت به اینکه احکام اسلام که هزار و چهارصد سال قبل وضع شده است، نمی تواند در عصر حاضر کشورها را اداره کند یا آنکه اسلام یک دین ارتجاعی است و با هر نوآوری و مظاهر تمدن مخالف است و در عصر حاضر نمی شود کشورها از تمدن جهانی و مظاهر آن کناره گیرند. (امام خمینی، 1378، 268)

- معنادار شدن زندگی فردی و به یک معنا ایجاد مرز جدایی بین معناداری و هدفمندی جهان و نگرش نیهیلیستی و پوچ گرایانه به آن؛

ویلیام جیمز می گوید: قیافه دنیا در نظر مردم با ایمان فرق می کند. مردم مذهبی به طور کلی قبول دارند که هر واقعه و امری که به زندگی آنها ارتباط دارد به نظرشان انعکاسی از مشیت الهی است و این مشیت الهی که از نظرها پنهان است، در نمازها و دعاها به شدت مشهود است. اگر نیرویی برای تحمل پیشامدها لازم باشد، در اثر دعا و نماز به دست می آید. (جیمز، 1372، ۱۶۸)

در حقیقت باید اذعان کرد که پیوند انسان و دین در عالی ترین تجلی آن، موجب احساس همدلی و یگانگی با جهان هستی می شود. چنین فردی با طبیعت زیبا، کوه ها و دره ها و ستارگان درخشان آسمان، احساس خویشاوندی می کند و زبان حال وی در این بیت خلاصه می شود:

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست
عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست

- اعتقاد به مبدأ هستی و حاکمیت خدا محوری به جای انسان محوری (نگرش اومانیستی)؛

یکی از اهداف خلقت این است که آدمی در مجموعه ی هستی خلیفه ی خدا روی زمین و همچنین مظهر و تجلی صفات او باشد. هویت اصیل انسان همین است؛ اما اگر مظهریت خود، همچنین آیین خلافت را به دست فراموشی

دین لنگره میں اسلامی فکر و روش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۱۷ مهر ۱۳۹۴

8-October-2015

انسان به او این احساس را می دهد که خود را موجودی سراسر فقر، عین الربط به خالق، سراپا نیاز و مسکنت (تصویر واقعی) ببیند. اگر خودپندارهی او مطابق با واقع نباشد و خود را کسی بیندازد که واقعاً نیست (تصویر غیر واقعی یا خیالی)، مصداق تام احساس بحران هویت دینی در او شکل گرفته است. (طباطبایی، 1372، تفسیر المیزان، ذیل آیه ی (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ) (حشر/ 19)

قرآن کریم به صراحت ماجرای کسانی را بیان میکند که هویت واقعی خود را باخته، از پوست خود درآمده و گونهای دیگر شده اند. دگرگونیهای مورد نظر قرآن کریم در انسانها، به تعبیری، تغییر یا به تعبیر روشنتر، تبدیل هویت انسانها - هر چند نهایتاً دارای یک منشأ، یعنی مخالفت با فرمان خدای متعال است که همان مخالفت با فطرت است - دست کم در دو سطح اتفاق افتاده است که اولین تغییر همزمان با تبدیل بنیادی در جسم و روان، و دومین تغییر و تبدیل فقط در بعد روانی انسانها صورت گرفته است.

قرآن کریم دربارهی سطح اول مواردی را مثال میزند که انسانها به دلیل مخالفت با فرمان خدای متعال، به میمون و خوک تبدیل شدهاند؛ به عنوان مثال، قرآن بعد از نقل ماجرای «اصحاب سبت» که علیرغم فرمان الهی مبنی بر ممنوعیت صید در روزهای شنبه، به صید میپرداختند، میفرماید: (فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ)؛ (اعراف/ 166) چون در برابر آنچه از آن نهی شده بودند گردنکشی کردند، به آنها گفتیم که بوزینگان مطرود باشید.

- ایجاد مقبولیت ذاتی و درونی.

دینداری، نه تنها پاسخ به یک نیاز فطری است بلکه بر پذیرش اجتماعی نیز اثر گذار است. زیرا فطرت‌های پاک و زلال و خدایی، آنهایی را که موحد و خداجویند بیش از دیگران، مورد اعتماد می‌دانند، هر چند خود به دلایل آن آگاه نباشند در روایتی آمده است که آن کس که رابطه خود را با خدا اصلاح کند، خداوند رابطه‌اش را با دیگران اصلاح خواهد نمود. (صالح، بی تا، ۵۵)

امام(ره) نیز در تأیید همین معنا می‌گوید: مسأله، آگاهی و بیداری سیاسی مردم و هویت اسلامی آنها و معیارهای اسلامی است. هر کس بر اساس این معیارهای اسلامی با مردم حرکت کند، مورد قبول و محبوبیت مردم خواهد بود. (حسنی، 1378، 190)

به طور کلی در توضیح کارکردهای هویت دینی از بعد فردی باید گفت انسان یک موجود تک بُعدی نیست و نیازمندی‌های مادی و غیرمادی بسیاری دارد. او نیازمندی‌های خودش را به اختراعاتی که روزه روز در حال پیشرفت است، تأمین می‌کند. بشر با پیشرفت تکنولوژی و با آن ابداعاتی که دارد، روزه روز امکانات را برای خودش بهتر مهیا می‌کند. انسان دست به اختراعات و بوجود آوردن وسائلی می‌کند که روزه روز به آرامش برسد. گاهی اوقات انسان‌ها آنقدر در مسائل مادی پیش می‌روند و احساس طمع دارند که خودشان را به بالاترین درجه از نظر مادی می‌رسانند اما در اوج داشتن تمامی امکانات باز هم احساس آرامش ندارند. اینها نیازهای مادی ما را برطرف می‌کند اما آرامش واقعی اینها نیست و بُعد روحانی و معنوی روح را غنی نمی‌کند.

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۱۷ مهر ۱۳۹۴

8-October-2015

ب: نقش دین در هویت اجتماعی انسان:

1- دین عاملی به عنوان عاملی تمدن ساز:

این که هویت دینی، زمینه ساز هویت تمدنی است که نمونه بارز آن تشکیل حکومت اسلامی و مدنی توسط نبی اکرم (ص) و امام عدل و حق (ع) بوده است امری بدیهی و غیر قابل انکار است. رابطه ادیان و تمدن‌ها یکی از مباحث مهم و تعیین کننده در میان تاریخ نگاران و تمدن شناسان است و به قول اندیشمندان، ادیان بزرگ، شالوده‌هایی است که تمدن‌های بزرگ بر آن بنا شده‌اند. و ایتهد می‌گوید: مسلمانان، خود متمدن گشتند و دانش و ادب و فرهنگ را از سقوط قطعی نجات دادند. (وایتعد، 1371، 245)

برای واضح شدن این مطلب کافی است به این نکته توجه کنیم که طبیعت جاهلی عرب با ظهور اسلام، به طبیعت تمدن خواه، مبدل شد.

امام خمینی (رحمت الله علیه) نیز پیرامون رابطه دین و تمدن می‌فرماید: اسلامی که بیشترین تأکید خود را بر اندیشه و فکر قرار داده است و انسان را به باز داری از همه خرافات و اسارت قدرت‌های ارتجاعی و ضد انسانی دعوت می‌کند چگونه ممکن است با تمدن و پیشرفت و نوآوری‌های مفید بشر که حاصل تجربه‌های اوست، سازگار نباشد. (حسنی، 1378، ۱۲۸)

درجایی دیگر ضمن پذیرش تمدن جدید، معیار عدم وابستگی را نیز با صراحت مطرح می‌کند و می‌فرماید: اسلام همه ترقیات و همه صنعت‌ها را قبول دارد، با تباهی‌ها مخالف است، با آن چیزهایی که تباه می‌کند جوان‌های ما را، مملکت ما را، با آنها مخالف است. اما با همه ترقیات همه تمدن‌ها موافق است، اسلام وابستگی شما را و ما خودمان را به دیگران منکر است. (همان، 129)

لذا می‌توان بر این مبنا نتیجه گرفت که در صورت تکوین هویت دینی برای افراد زمینه‌های هویت تمدنی نیز مهیا خواهد شد.

2- دین عاملی در جهت پذیرش و مقبولیت اجتماعی:

از سویی دیگر هویت دینی اگر تقویت شود باعث پذیرش و مقبولیت اجتماعی نیز می‌شود چرا که اصلاح رابطه خود با خدا به اصلاح رابطه فرد با دیگران از سوی خداوند می‌انجامد و خداوند بذر محبت و انجذاب وی را در قلوب دیگران می‌پاشد. (همان، 129)

در جامعه ای دینی، که مقبولیت اجتماعی افراد مهم است، راست گویی و صداقت و فضایل اخلاقی رشد می‌کند و در نظمی کاملاً منسجم، اگر افراد صادق و راست گو باشند و به خواسته های دیگران به سبب اخلاقیات مشترک و هم نوایی با هنجارها احترام گذارند، می‌توانند به یک دیگر اعتماد بیش تری داشته باشند. دورکیم بر این نظر است که، قواعد اخلاقی تضادها و تنش‌ها را تخفیف می‌دهد و امکان همکاری و مودت را از طریق تعیین وظایف افراد

دومین کنفرانس بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۱۷ مهر ۱۳۹۴

8-October-2015

شود، مورد توجه قرار داده است؛ در یک سطح، یعنی اخلاق عرفی، قاعده‌طلابی و دلیل درست عمل کردن آن است که آن چه برای خود نمی‌پسندی برای دیگران نیز می‌پسند. همچنین اهمیت دادن به دیگران، نیاز به خوب بودن در چشم دیگران، و مقدم دانستن ارزش‌ها بر علایق شخصی از ویژگی‌های این مرحله است. فرد در این مرحله با توجه و آگاهی از احساسات و انتظارات دیگران درصدد حفظ روابط متقابل، اعتماد، وفاداری، احترام، و قدرشناسی است. همچنین در سطح دیگر یا سطح پس‌عرفی و در مرحله‌ای، که رفتارهای اخلاقی مبتنی بر اصول قراردادی است، فرد قضاوت‌هایش بر اصولی قرار می‌گیرد که خود آن را پذیرفته، به این دلیل که آن اصول ذاتاً درست است، نه این که جامعه آن را درست می‌داند. مشخصه این مرحله رانده شدن به طرف اصول اخلاق انتزاعی است که به طور همگانی کاربرد دارد و مقید به گروه اجتماعی خاصی نیست. در این بین نوعی احساس تعهد قراردادی و حس اعتماد آزادانه شکل می‌گیرد. (بهزاد، 1381، 55)

3- تاثیر دین در هدفمندی و وحدت زندگی اجتماعی:

زندگی را معنادار کرده و از پوچ‌گرایی و نیهیلیسم و بی‌معیاری و بی‌هدفی می‌رهاند، یعنی معناداری زندگی و هدفمندی فرد و جامعه در پرتو اعتقاد به خدا و دین او شکل می‌گیرد.

از سویی دیگر می‌دانیم که همبستگی و وفاق، اساس یک زندگی اجتماعی است و زوال آن موجب فروریزی ساخت جامعه و از هم‌پاشیدگی حیات اجتماعی می‌شود. از طرفی هر فردی براساس غریزه خویشتن‌دوستی، نفع خویش را می‌طلبد، گرچه به ضرر دیگران بینجامد و این حالت غریزی، موجب اختلاف و درگیری است. دین با تبیین حیات و مقدمه خواندن آن برای زندگی اخروی و نیز دعوت به گرایش‌های معنوی و تربیت ویژه اخلاقی، این انسجام و همبستگی را فراهم می‌آورد.

برادری و احساس اشتراک بر محور دینداری سامان می‌یابد. دورکیم، جامعه‌شناس مشهور می‌نویسد: «مناسک دین برای کارکرد درست زندگی اخلاقی ما، به همان اندازه ضروری اند که خوراک برای نگه داشتن زندگی جسمانی ما ضرورت دارد، زیرا از طریق همین مناسک است که گروه خود را تایید و حفظ می‌کند. (همیلتون، 1381، ج 2، 179)

برنادر لیویس، معتقد است که در جهان اسلام در موارد اضطرار، مسلمانان، بارها این تمایل را نشان داده‌اند که در قالب یک وحدت دینی، هویت بنیادین و ایمان خود را بازیابند. یعنی هویتی که نه با معیارهای قومی یا سرزمینی، بلکه به وسیله اسلام، تعریف شده باشد.

ژیل کپل نیز بر اهمیت موضوع هویت تأکید می‌کند و می‌گوید: اسلامی شدن دوباره از سطوح پایین اجتماع، اولین و مهم‌ترین راه بازسازی هویت در جهانی است که معنای خود را از دست داده و بی‌شکل و بیگانه شده است. (هانینگتون، 1378، 153)

امام خمینی (رحمت الله علیه) نیز بارها در سخنرانی‌هایشان وحدت عامه مردم را مهم‌ترین عامل پیروزی انقلاب
شکستناپذیر اسلام دانستند که در ...

دین لنگر بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۱۷ مهر ۱۳۹۴

8-October-2015

این را ایجاد کند. این معجزه بود این امر الهی بود، این وحی الهی بود نه کار بشر؛ رمز پیروزی شما اول ایمان ثابت و بعد وحدت کلمه، این دو مطلب را حفظ کنید. (موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1374، ۱۶۸)

بیش تر جامعه شناسان نیز نقش دین را در افزایش اعتماد اجتماعی مهم تلقی کرده و این امر را خاص جوامع سنتی ندانسته اند، بلکه در جوامع مدرن هم دین خصوصاً با تشکل انجمن های داوطلبانه نقش بارزی در افزایش سرمایه اجتماعی و اعتماد اجتماعی داشته است (رحمانی خلیلی، 1388)

4- دین عامل تبیین کنند ی هنجارها و ضدهنجارهای جوامع بشری:

چنان که چنین فردی خود را مسئولیت پذیر و متعهد دانسته و نسبت به رعایت حقوق حق الله، حق النفس و حق الناس ملتزم می سازد و از سویی ارزش های اخلاقی و قوانین اجتماعی و حقوقی را ارج نهاده و آن ها را در خود به شکل هنجار درمی آورد.

جامعه‌ای که به دین پایبند نباشد، واقع بینی و روشنفکری را از دست می‌دهد و عمر گرانیامه خود را در گمراهی و ظاهربینی و غفلت می‌گذراند، عقل را زیر پا گذاشته، و چون حیوانات، کوتاه نظر و بی‌خرد زندگی می‌کند. دچار زشتی اخلاق و پستی کردار می‌شود و بدین ترتیب، به کلی امتیازات انسانی را از دست می‌دهد. چنین جامعه‌ای گذشته از این‌که به سعادت ابدی و کمال نهایی خود نمی‌رسد، در زندگانی کوتاه و زودگذر این جهان نیز، نتایج شوم و آثار ناگوار انحرافات و کجروی‌های خود را دیده و دیر یا زود چوب غفلت خود را خواهد خورد و به روشنی خواهد فهمید که تنها راه سعادت، همان دین و ایمان به خدا بوده است و سرانجام از کردار خود پشیمان خواهد شد. (آیت اللهی، بی تا، 25)

پس هویت دینی می تواند هنجارسازی کند و هنجارها را در درون فرد و جامعه تقویت یا تثبیت و افزایش دهد. چنان که اختلال در هویت دینی نیز می تواند فرد را هنجارشکن و بزهکار بار آورد. بنابراین با بروز بحران هویت دینی فرد دچار بی معیاری، بی عاطفگی و بی هدفی و ... میشود و این جا است که مشکلات فردی و اجتماعی یکی پس از دیگری بروز می کنند. از سویی دیگر علوم تجربی حداکثر توان فراهم سازی رفاه را دارد، ولی این امر برای ایجاد جامعه سالم و پویا کافی نیست، بلکه اگر هدایت نشود منشأ افزایش تبهکاری است. بر پایه تحقیقاتی که در یک کشور صنعتی جهان انجام گرفته، روشن شده است که افزایش تبهکاری در نتیجه فقر و عقب ماندگی مردم کشورها نبوده، بلکه در پی رفاه جوامع صنعتی و سیستم‌های دموکراسی غربی ایجاد می‌شود. (ساجدی، 1378،

108-118)

6- دین شکل دهنده ی هویت روحانی انسانها:

به جد می توان گفت که اساسی ترین و بنیادی ترین عاملی که می تواند تمام هویت ها را وحدت بخشد، هویت روحانی و دینی انسان است، چرا که گفتیم انسان فطرتاً این میل و گرایش را در خود دارد و میتواند عامل وحدتبخش نوع انسانی باشد (جیمز، 1372، 167 و 168)

از سیر دیگر علم طبع با تمام بسفیت های گسسته دلش، از پاسخگویی به نیازهای روحانی انسان عاجز است و

دومین کنفرانس بین المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۱۴ مهر ۱۳۹۴

8-October-2015

از فن روان شناسی حل مسایل فلکی را نمی توان توقع داشت، از یک پزشک حل مشکلات یک نفر مهندس راه بر نمی آید و بالاخره علمی که از طبیعت بحث می نماید اصلاً از مسایل ماورالطبیعه و مطالب معنوی و روحی بیگانه بوده و توانایی بررسی این گونه مقاصدی که انسان با نهاد و فطرت خدادادی خود خواستار کشف آن ها است، ندارد. (طباطبائی، بی تا، 8)

نتیجه گیری:

از مجموع داده های این مقاله می توان به طور خلاصه به نتایج ذیل دست یافت:

الف) دین علی الاصول در باب اجزاء و عناصر هویت در طیف وسیع آن موضع تایید و پذیرش دارد. منابع دینی پاره ای از هویت های فردی، صنفی، گروهی، خانوادگی، ملی، تمدنی، اجتماعی، فرهنگی و مانند این ها را هیچ گاه نفی نکرده و نخواستار است که از روان آدمی زدوده شود، بلکه برخی از آن ها مورد تاکید و تقویت هم قرار گرفته است.

ب) بررسی ها نشان می دهد که نقش دین هم در عرصه ی هویت فردی و هم در حوزه ی هویت اجتماعی انسان نقشی پر رنگ و تاثیر گزار بوده است.

ج) دین بر شکوفاسازی و مزیت بخشی و ارجحیت گذاری هویت فطری، معنوی و اخلاقی اصرار ورزیده است. ادیان این توصیه را برای بشر به ارمغان آورده اند که متعالی ترین عنصر هویت و شخصیت عبارت است از سرشت معنوی آدمی، و آن را در مقایسه با سایر اجزای هویت باید بر صدر نشانند.

د) دین بر تنظیم، متعادل سازی و اصلاح دیگر عناصر در احساس هویت و بازداری از افراط در احساس هویت صنفی، گروهی، خانوادگی، ملی، نژادی و مانند آن تاکید تام می ورزد و همواره متذکر آدمی می شود تا از دام افراط و تعصب های جاهلانه نژادی، ملی و همانند آن بپرهیزد.

ه) احراز هویت دینی برای انسان، به منزله تقویت روحیه امیدواری و نشاط برای آینده ای بهتر است؛ زیرا از جلوه های دین مبین اسلام، انتظار حکومت (یرثها) عبادی الصالحون است. همچنین هویت دینی می تواند به زندگی فرد و اجتماع جهت دهد و یک زندگی هدفمند و خدا محور را برای او ترسیم کند نه زندگی انسان محور و ماشینی.

و) دین داری که منجر به افزایش مقبولیت اجتماعی و رعایت اخلاقیات شود با میزان تأثیر بیش تری موجب اعتماد می شود و تأکید بزرگان دین در رعایت اخلاقیات و مردم داری نیز همین نتیجه را تأیید می کند. بنابراین در

آموزش های دینی باید از محتوای احکام دینی غافل نشد، در آن صورت شاهد سرزندگی و شادابی و اعتماد متقابل در روابط اجتماعی جامعه خواهیم بود و در این شرایط مسیر توسعه انسانی و توسعه علمی هموارتر خواهد شد.

دین لنگر بین المللی تفکر و پژوهش دینی

The Second International Congress of Religious Thought and Research

۱۷ مهر ۱۳۹۴

8-October-2015

منابع :

- 1- قرآن کریم.
- 2- ابن منظور(1408)لسان العرب، بیروت، دارصادر.
- 3- آمدی، عبدالواحد(1360) شرح غررالحکم و دررالکلم، ج 1، محمد خوانساری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- 4- آیت اللهی، مهدی (بی تا) آموزش دین، جمع آوری و تنظیم قم، جهان آراء.
- 5- بهزاد، داوود(1381) بررسی میزان اعتماد اجتماعی در بین خانواده های شهرستان کردستان، فرهنگ کردستان، ش 13.
- 6- جعفری تبریزی، محمد تقی(1378) بن بست امروزی بشر و گردآوری، تنظیم و تلخیص محمد رضا جوادی. تهران: پیام آزادی.
- 7- جوادی آملی، عبدالله(1372) شریعت در آینه معرفت، قم، مرکز نشر فرهنگی رجا، چاپ اول.
- 8- جیمز، ویلیام (1372)، دین و روان ، ترجمه مهدی قائنی، تهران ، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- 9- الحرائی، ابومحمد حسن بن شعبه(1363) تحف العقول عن آل الرسول، ترجمه جنتی عطائی، بی جا، علمیه اسلامیة.
- 10- حسنی، محمد حسن (1378)، نوسازی جامعه از دیدگاه امام خمینی (ره)، چاپ و نشر عروج.
- 11- خمینی، روح الله(1378) حدیث ماندگاری: شرحی بر وصیت نامه سیاسی - الهی حضرت امام خمینی قدس سره، معاونت سیاسی نمایندگی ولی فقیه در نیروی زمینی سپاه.
- 12- ساجدی، ابولفضل(1378) دین و دنیای مدرن، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- 13- صالح، صبحی (بی تا) شرح نهج البلاغه، قم، دار الهجره.
- 14- طباطبائی، محمدحسین(1397 ق)المیزان فی تفسیر القرآن، طهران، دار الکتب الاسلامیه، ط 2.
- 15- ----- (بی تا) فرازهایی از اسلام، قم، جهان آراء.
- 16- فنائی، ابوالقاسم(1375) «انتظار بشر از دین، درنگی در صورت مسأله»، مجله نقد و نظر، سال دوم، شماره 7
- 8، تابستان و پاییز 75.

- 17- گل محمدی، احمد (1381) جهانی شدن - فرهنگ- هویت، تهران: نشر نی .
- 18- مجلسی، محمدباقر (1382) بحار الانوار، ج 23، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم.
- 19- محمدی ری شهری، محمد (1377) میزان الحکمه، ترجمه حمید رضا شیخی، قم، دارالحدیث.
- 20- مصباح یزدی، محمدتقی (1377) آموزش عقاید، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- 21- منصورنژاد، محمد (1385) دین و هویت، تهران، انتشارات تمدن ایرانی.
- 22- موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (1374) آیین انقلاب اسلامی، تهران، مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ دوم.
- 23- میرمحمدی، داود (1383) هویت ملی در ایران، تهران، موسسه مطالعات ملی - تمدن ایرانی.
- 24- میزتال، باربارا (1380) بررسی مفهوم اعتماد در میان جامعه شناسان کلاسیک، ترجمه ناصرالدین غراب، فصلنامه نمایه پژوهش، س 5، ش 18.
- 25- نقیب زاده، میرعبدالحسین (1375) درآمدی بر فلسفه، تهران، نشر طهوری.
- 26- وایتهد، آلفرد نورث (1371) سرگذشت اندیشه ها، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- 27- هانتینگتون، ساموئل (1378) برخورد تمدنها و بازسازی نظم جهانی، ترجمه محمدعلی حمید رفیعی، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، چاپ اول.
- 28- هادوی مقدم، مهدی (1377) مبانی کلامی اجتهاد. قم، چاپ اول.
- 29- همیلتون، ملکم (1381) جامعه شناسی دین، ج 2، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.